

➤ કેલરી એ ખોરાકમાંથી શરીરને મળતી એક પ્રકારની કાર્યશક્તિનું માપ છે. કેલરીના ચોક્કસ તબીબી આંકને આધારે વ્યક્તિદીઠ કેલરીની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતનું સરેરાશ ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. આટલી કેલરી મેળવવા માટેના ખર્ચને ન્યૂનતમ વપરાશખર્ચ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

➤ ભારતીય આયોજનપંચે ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે માથાઈદ
દૈનિક 2400 ક્લલરી અને શહેરી વિસ્તારો માટે 2100
ક્લલરીની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છ. આ
ન્યૂનતમ ક્લલરી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેંદુલકર સમિતિએ
વર્ષ 2011 – 12 માટે ગ્રામ વિસ્તાર માટે માથાઈદ
માસિક ₹ 816 અને શહેરી વિસ્તાર માટે માથાઈદ
માસિક ₹ 1000નું ધોરણ નક્કી કર્યું છ.

- ન્યૂનતમ વપરાશખર્ચની આ સપાઠીને ગરીબીરેખા ગણી
નિરપેક્ષ ગરીબી માપવામાં આવે છે.
- 2. સાપેક્ષ ગરીબી :
- સાપેક્ષ ગરીબી એટલે સમાજના અન્ય વર્ગની તુલનામાં અમુક
એક વર્ગની ગરીબ હોવાની સ્થિતિ. ગરીબીના આ ઘ્યાલમાં
સમાજના લિંગ લિંગ વર્ગની આવકની સપાઠીનો આધાર લઈ
તેમની આર્થિક-સ્થિતિની તુલના કરવામાં આવે છે.

➤ જો ક્રોઇ જીથ અન્ય વધુ આવક ધરાવનાર જીથ કરતાં ઓછી આવક મેળવતું હોય, તો તે સાપેક્ષ રીતે ગરીબ છે એમ કહેવાય. આ હકીકતને સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે જુદી જુદી ચાર વ્યક્તિઓની વાર્ષિક આવકની તુલના કરીએ. સાપેક્ષતાનો ખ્યાલ અન્ય સાથેની તુલના સાથે સંકળાયેલો છે.

➤ વ્યક્તિ

વાર્ષિક

આવક ₹

A

40,000

B

45,000

C

50,000

D

60,000

➤ આપેલ ક્રોષ્કમાં ચારેય વ્યક્તિઓની વાર્ષિક આવક
સમાન નથી. જો C વ્યક્તિની આવકને ધ્યાનમાં લઈએ,
તો તેની તુલનામાં A અને B વ્યક્તિઓની આવક ઓછી
છ. તેથી C વ્યક્તિની તુલનામાં A અને B વ્યક્તિઓ
ગરીબ કહેવાય, પરંતુ વ્યક્તિ D ગરીબ ન ગણાય. તે જ
રીતે D વ્યક્તિની વાર્ષિક આવકની તુલનામાં A, B
અને C એ ત્રણેય વ્યક્તિઓ ગરીબ કહેવાય.

- આમ, સાપેક્ષ ગરીબી બે વ્યક્તિઓ કે બે જીથોની આવકની તુલના દ્વારા નક્કી થાય છે.
- કોઈ દેશમાં આવકની વહેંચણી અસમાન હોય ત્યારે સમાજના એક જીથના લોકોને જે આવક પ્રાપ્ત થાય છે તની સરખામણીમાં બીજા જીથના લોકોને ઓછી આવક મળે અને ત્રીજા જીથના લોકોને એથીય ઓછી આવક મળે.

- આવકના ઓ તફાવતને આધારે સાપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવે છે.
- સાપેક્ષ ગરીબીના ધોરણાથી જુદા જુદા દેશોમાં આવકની અસમાનતાની સ્થિતિ જણી શકાય છે અને ગરીબીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે છે.

➤ સાપેક્ષ ગરીબીના ધોરણની તુટિ એ છે કે, વિકસિત દેશોમાં પણ આવકની અસમાન વહેંચણી થયેલી હોય તો સમાજના એક જીથ કરતાં બીજા જીથના લોકોની આવક ઓછી હોવાથી બીજા જીથના લોકોને ગરીબ ગણવાની ફરજ પડે છે, પરંતુ વિકસતા દેશોના ગરીબોની સરખામણીમાં તેઓ ગરીબ હોતા નથી.

- તેથી સાપેક્ષ ગરીબીના ધોરણ કરતાં નિરપેક્ષ ગરીબીનું ધોરણ વધારે પ્રસ્તુત છે. ભારત જેવા દેશમાં અતિ ધનવાન લોકોની સરખામણીમાં દેશની મોટા ભાગની વસ્તી સાપેક્ષ રીતે ગરીબ ગણાય.
- સાપેક્ષ ગરીબીના માપન માટે સામાન્ય રીતે આવક ઝૂથોની રચના, લોરેન્જ વક, ગીની ગુણોત્તર જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે.

(5) ગરીબીનિવારણ માટેની સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ ટ્રેકમાં સમજવો.

- ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં ગરીબી ઘટાડવાના પડકારને
પહોંચી વળવા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં માળખાકીય
સુવિધાઓનો વિકાસ મહત્વનો છે.

- શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોખણ વગેરે સાથે સંબંધિત સામાજિક કલ્યાણના કાર્યક્રમો દ્વારા ગરીબોના જીવનની ગુણવત્તા સુધરે છે તેમજ તેમને સામાજિક મોબો પણ મળી રહે છે. સામાજિક સલામતી આપતા
- આવા કેટલાક કાર્યક્રમો નીચે મુજબ છે :
  1. અટલ પેન્શન યોજના :
- આ યોજના ૯ મે, ૨૦૧૫થી અમલમાં આવી છે.

➤ આ યોજના હેઠળ અસંગઠિત ક્ષેત્રના 60 વર્ષથી
વધુ ઉંમરના કામદારોને માસિક પેન્શિન
ચૂકવવામાં આવે છે.

2. જીવન જ્યોતિ વીમા યોજના :

➤ પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા યોજના હેઠળ આ યોજના શરૂ
કરવામાં આવી છે.

- આ યોજના હેઠળ 18થી 70 વર્ષની ઉંમરની ગરીબ વ્યક્તિઓને ₹ 12ના નજીવા પ્રીમિયમે ₹ 2 લાખનો અક્સમાત વીમો તેમજ વાર્ષિક ₹ 330ના પ્રીમિયમે ₹ 2 લાખનો જીવનવીમો આપવામાં આવે છે.
- આ વીમા યોજનામાં ગરીબ કુટુંબોમાં કમાનાર મુખ્ય વ્યક્તિનાં મૃત્યુના સંજોગોમાં વીમાકંપની દ્વારા આર્થિક મદદ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

3. પ્રધાનમંત્રી પાક વીમા યોજના :

➤ એડુતોને પાક નિષ્ફળતા સામે રક્ષણ પૂર્વે પાડવા
આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્ન 5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) ગરીબી એટલે શું ? ગરીબીના નિર્ણયકો સમજાવો.

➤ ગરીબી માનવસંજિત સમસ્યા છે. તેને અનેક આર્થિક-
સામાજિક પાસાં છે. જ્યારે સમાજનો કેટલોક ભાગ
જીવનની પાયાની જરૂરિયાતોથી વંચિત રહીને,
દુંધશામાં પોતાનું જીવન જીવતો હોય ત્યારે, તે વર્ગમાં
આવતા લોકોને 'ગરીબ' ગણવામાં આવે છે.

- આમ, ગરીબી એ અભાવની સ્થિતિ દર્શાવે છે. સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં જેમનું જીવનધોરણ સમાજના બીજા વર્ગોની તુલનામાં નીચું હોય તે 'ગરીબ' ગણાય છે. અહીં આવકની અસમાન વહેંચણી ગરીબીના પાયામાં રહેલી છે.
- ગરીબી એક સાપેક્ષ ખ્યાલ હોવાથી વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોમાં ગરીબીને નક્કી કરતા ધોરણોમાં તફાવત જોવા મળે છે.

- આ સંદર્ભમાં ગરીબીનાં બે જુદા જુદા અર્થઘટનો નીચે
મુજબ છે :
  1. ગરીબીનો પરંપરાગત અર્થ અથવા આવક ગરીબી :
- આ અભિગમ મુજબ જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ અને
વસ્તુઓને ખરીદવા માટે નક્કી કરવામાં આવેલ આવક
કે ખર્ચની લધુતમ સપાટીથી ઓછી આવક ધરાવનાર
વર્ગ ગરીબ કહેવાય.

2. ગરીબીનો આધુનિક અર્થ અથવા બિનખાવક ગરીબી :

- આ અભિગમ મુજબ લઘુતમ સરેરાશ જીવનધોરણ કરતાં નીચી સપાટીએ જીવનધોરણ ધરાવતો વર્ગ ગરીબ કહેવાય.
- ગરીબીના નિર્દેશકો :
- જે પરિબળો દ્વારા ગરીબોના ચોક્કસ સ્વરૂપ અને ગરીબીના પ્રમાણને જાણી શકાય છે, તને ગરીબીના નિર્દેશકો કહે છે.
નિર્દેશકો નીચે પ્રમાણે છે:

1. નીચું માથાઈઠ વપરાશી ખર્ચ :

➤ માથાઈઠ વપરાશી ખર્ચ નીચેના સૂત્રથી મેળવાય છે :

કોઇ એક વર્ષ દરમિયાન કુટુંબો દ્વારા

ખરીદેલ બધી જ વસ્તુઓ અને

$$\text{માથાઈઠ} \quad \text{વપરાશી} \quad = \quad \frac{\text{સેવાઓનું કુલ ખર્ચ}}{\text{તે જ વર્ષની કુલ વસ્તી}}$$

- માથાઈદ વપરાશી ખર્ચ તે દેશમાં વસતા લોકોની જીવનજરૂરિયાત અને સુખ-સગવડની વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રાપ્તિ દર્શાવે છે.
- જો માથાઈદ વપરાશી ખર્ચ ઓછું હોય, તો જીવનની ગુણવત્તા નીચી ગણાય છે. વિકાસશીલ દેશોમાં આ ખર્ચ ધણું ઓછું હોય છે. તેથી આવા દેશોમાં ગરીબી વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

➤ ભારતમાં 2005ના સ્થિર ભાવે માણાઈથ વપરાશી
ખર્ચ વર્ષ 2014માં 725 ડોલર હતું. આ ખર્ચ US
અને UK જેવા વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં
લગભગ યોથા ભાગનું છે.

2. કુપોષણનું પ્રમાણ :

- કુપોષણ એવી પરિસ્થિતિ છે જેમાં વ્યક્તિ દ્વારા લેવાતા ખોરાકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં કલેરી, પ્રોટીન, વિટામિન,
કાર્બોહાઇડ્રેટ અને મિનરલ્સનો અભાવ હોય છે.
- ભારતમાં આવકની અસમાન વહેંચણીને કારણે ઓછી
માથાઈથ આવક ધરાવતા વર્ગને પૂરતો પોષણક્ષમ
ખોરાક મળતો નથી.

- તેથી વધુ કામ કરી શકતા નથી અને પરિણામે ગરીબો વધુ જોવા મળે છે.
- ભારતમાં 2010 – 12માં કુપોષિત વ્યક્તિઓ 15.6 ટકા હતી, તે ઘટીને 2014 – 16માં 15.2 ટકા થઈ. ઈતાં ભારતમાં આવી કુપોષિત વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું એટલે કે વિશ્વમાં બીજા નંબરે હતું.

3. અપેક્ષિત આયુષ્ય અને બાળ-મૃત્યુદર :

□ અપેક્ષિત આયુષ્ય :

- અપેક્ષિત આયુષ્ય એટલે જન્મ સમયે નવું જન્મેલું બાળક સરેરાશ કેટલા વર્ષ જીવશે તેની અપેક્ષા.
- દેશના લોકોનું અપેક્ષિત આયુષ્ય પોષણક્ષમ ખોરાક, સ્વચ્છતા, પીવાનું શુદ્ધ પાણી, આરોગ્ય સેવાઓ વગેરે પર આધારિત છે.

- ભારતમાં ગરીબ લોકો આ પ્રકારની સગવડો ઓછા પ્રમાણમાં મેળવતા હોવાથી તેમનું સરેરાશ આયુષ્ય નીચું રહે છે.
- ભારતમાં વર્ષ 2014માં અપેક્ષિત આયુષ્ય 68 વર્ષ હતું. જે ચીન, શ્રીલંકા જેવા દેશો કરતાં પણ ઓછું હતું. વિશ્વના દેશોમાં સૌથી વધુ અપેક્ષિત આયુષ્ય 81.6 વર્ષ નોર્વેમાં હતું.

□ બાળ-મૃત્યુદર :

- બાળ-મૃત્યુદર એટલે ૬૨ હજાર જીવિત જન્મેલા બાળકોમાંથી એક વર્ષથી ઓછા સમયગાળામાં મૃત્યુ પામતા બાળકોનું પ્રમાણ.
- બાળ-મૃત્યુદરનો આધાર આરોગ્ય સેવાઓની ઉપલબ્ધતા, માતામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ, પોખરણક્ષમ આહાર, બાળકોમાં રસીકરણ વગેરે પર છે.

- નબળી આરોગ્ય સેવાઓને પરિણામે બાળ-મૃત્યુદરનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે, જે ગરીબીનો નિર્ણશક છે.
- ભારતમાં વર્ષ 2014માં બાળ-મૃત્યુદરનું પ્રમાણ 39 હતું, જે વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં ઘણું જ વધારે કહી શકાય.

4. તબીબી સગવડો :

- તબીબી સગવડો એટલે ડૉક્ટરો, નર્સો, ક્રપાઉન્ડર
વગેરે કર્મચારીઓની ઉપલબ્ધી.
- આંતરરાષ્ટ્રીય તુલનાએ ભારતમાં તબીબી સગવડોની
અછત જોવા મળે છે. વિકસતા દેશોમાં તબીબી
સગવડોને અભાવે લોકો વારંવાર અનેક રોગોના ભોગ
બને છે.

- પૂરતા પોષણક્ષમ અને પૌષ્ટિક આહારના અભાવે
તેમની રોગપ્રતિકારક શક્તિ પણ ઓછી હોય છે.
પરિણામે આવા દેશોમાં ગરીબી વધારે હોય છે.
- વિકસિત દેશોમાં દર 350ની વસ્તીએ એક ડૉક્ટરની
સેવા મળી રહે છે જ્યારે વિકસતા દેશોમાં દર 6000ની
વસ્તીએ એક ડૉક્ટરની સેવા ઉપલબ્ધ છે. આ કારણથી
વિકસતા દેશોમાં ગરીબીનું ઊચું પ્રમાણ જોવા મળે છે.

➤ વિકસતા દેશોમાં અપૂરતી આરોગ્ય સેવાઓને
પરિણામે દર વર્ષે લગભગ 1.7 કરોડ લોકો
ડાયેરિયા, મેલેરિયા, ક્ષય જેવા રોગથી મૃત્યુ પામે
છે અને એઇડસના ભોગ બનેલા દુનિયાના 2.3
કરોડ લોકોમાંથી 90 ટકા લોકો વિકસતા દેશોમાં
છે.

5. પીવાનું પાણી :

- દેશના લોકોનું આરોગ્ય પીવાલાયક પાણી અને સ્વચ્છતાની સગવડ સાથે સૌથી વધુ સંબંધિત છે.
- દૃષ્ટિ પાણીને કારણે તેમજ શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક ખોરાકને અભાવે લોકો અનેક રોગોથી પીડાય છ. 2011ની વસ્તીગણતરી મુજબ ભારતમાં 63.3 ટકા કુટુંબોને નજ દ્વારા પીવાનું શુદ્ધ પાણી મળી રહે છે.

- બાકીના કુટુંબોને કૃવા, હંડપંપ, ટ્યૂબવેલ, ઝરણાં,
નદી, નહેરો, તળાવ વગેરે સોતમાંથી પાણી મળે
છે.
- ગંધું, પ્રદૂષણાયુક્ત પાણી દેશમાં પાણીજન્ય
રોગોનો ફેલાવો કરી ગરીબોનું આરોગ્ય બગાડે છે
અને મુશ્કેલીઓ વધારે છે.

6. શૈચાલયની સુવિધા :

➤ 2011ની વસ્તીગણતરી મુજબ ભારતમાં કુલ વસ્તીના લગભગ 70 ટકા વસ્તી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગંદા વસવાટોમાં રહે છે અને શૈચ માટે જહેર શૈચાલય કે ખુલ્લામાં જાય છે. પરિણામે સ્વચ્છતાના અભાવે પાણીજન્ય અને ચેપી રોગો થવાની શક્યતા વધુ છે.

- ભારતમાં 66 % કુટુંબો મકાનની અંદર ૪ શૌચાલયની સુવિધા ધરાવે છે. બાકીના કુટુંબો શૌચ માટે ખુલ્લામાં જાય છે કે જહેર શૌચાલયમાં જાય છે.
- શૌચાલયની સગવડતાના અભાવે પ્રદૂષણ અને શારીરિક નબળાઈ વધુ જોવા મળે છે, જેને કારણે ઉત્પાદન નીચું રહેવા પામે છે.
- ઉત્પાદન ઓછું થતાં ગરીબી વધુ જોવા મળે છે.

7. રહેઠાણ :

- રહેઠાણ એ માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. ભારત જેવા વિકસતા દેશમાં રહેઠાણની તંગી છે. તેથી લોકો ગંદી ચાલીઓ અને ઝૂંપડપદ્ધીમાં રહે છે, જે પ્રવર્તતી ગરીબીનો માપદંડ છે.
- ભારતમાં પૂરતી સગવડતાવાળાં મકાનોની તંગી છે. મોટા ભાગના મકાનો એક રૂમની સગવડતાવાળાં છે.

➤ ભારતમાં 60 કરોડ લોકો બિનઅારોગ્યપ્રદ અથવા
જીવન માટે જોખમી એવા મકાનોમાં રહે છે. આ બાબત
ગરીબીનો માપદંડ બને છે.

8. વીજળીનો વપરાશ :

➤ દેશમાં ઉત્પાદન વધારવા તેમજ લોકોના જીવનની
ગુણવત્તા સુધારવા વીજળીની સગવડ મહત્વની છે.

- ભારત વીજળીનો એક મોટો ઉત્પાદક અને વપરાશ કરતો દેશ છે. છતાં ઓછી માથાઈઠ આવક અને વધુ વસ્તીને કારણે માથાઈઠ વીજળીનો વપરાશ ખૂબ ઓછો છે. જે આર્થિક વિકાસને અસર કરે છે અને ગરીબીના પ્રમાણમાં વધારો કરે છે.
- ભારતમાં વીજળીની માથાઈઠ વપરાશ 765 કિલોવોટ છે.

► જે US, UK અને જપાન જેવા વિકસિત દેશોની
સરખામણીએ ઘણો જ ઓછો છ.

9. શિક્ષણ :

► શિક્ષણના અભાવને લીધે દેશમાં અકુશળ અને ઓછા
કાર્યક્રમ શ્રમિકો તૈયાર થાય છે. જેને કારણે શ્રમિકો માટે
રોજગારીની તકો અને વ્યવસાય પસંદગીની તકો
મર્યાદિત બને છે.

- પરિણામે વેતનદર નીચા અને માથાઈઠ આવક નીચી હોય છે, જે ગરીબીના વધારા માટે જવાબદાર બને છે.
- વિશ્વબેંકની માહિતી મુજબ 15 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના લોકો જે લખી અને વાંચી શકે છે તેવા સાક્ષર ભારતમાં વર્ષ 2011માં 60 ટકા છે.

- બાકીની નિરક્ષર ગરીબ વસ્તીમાં લોકો રૂઢિયુસ્ત,
વહેમી અને નસીબવાઈ બને છે.
- તેથી તેઓ નવા પરિવર્તનો અપનાવી શકતા
નથી. આમ, અજ્ઞાનનું ઊંચું પ્રમાણ ગરીબીનો
પ્રબળ નિર્દેશક ગણાય છે.

10. આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી :

► આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણીને કારણે એક તરફ ઉચ્ચ જીવનધોરણ સાથે બધા જ પ્રકારની સગવડો ભોગવતો ધનિક વર્ગ છે, જ્યારે બીજુ તરફ ઓછી આવક ધરાવતા, મકાનવિહોણા અને ગંદા વસવાટોમાં રહેતા, ખોરાક, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્યની પાયાની લઘુતમ જરૂરિયાતોથી વંચિત ગરીબ વર્ગના લોકો જોવા મળે છે.

આર્થિક સર્વેના અહેવાલ મુજબ ગોચની 1 ટકા વસ્તી પાસે
વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકનો હિસ્સો જે 1998માં 9 ટકા હતો
તે વધીને 2012માં 12.6 ટકા થયો છે. આમ, ભારતમાં
આર્થિક સુધારાઓ પછી ગરીબ અને ધનિક વચ્ચે આર્થિક
અસમાનતાનું અંતર વધુ જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં આર્થિક
સુધારાઓને કારણે થતા લાભ ધનિકોની તરફેણમાં વધુ
રહ્યા છે, જે પ્રવર્તમાન ગરીબીનો નિર્દેશક છે.

➤ આવકની અસમાનતાના પ્રમાણું પરથી વિશ્વમાં
પ્રવર્તતી ગરીબીનો સાચો અંદાજ મળતો નથી.
ઉંચી માથાઈદ આવક ધરાવતા દેશમાં
ગરીબીરેખા નીચેની વસ્તીનું પ્રમાણ ઉંચુ હોઈ શકે
છે.

11. બેરોજગારીનો ઊંચો દર :

- ભારતમાં 1991ના આર્થિક સુધારાઓ પછી રોજગારીની વિહોણી વૃદ્ધિને કારણે રોજગારી સર્જનનો દરે વધતા શ્રમના પુરવઠાના સંદર્ભમાં નીચો રહ્યો હોવાથી બેરોજગારીનો દર ઊંચો રહ્યો છે.
- બેરોજગારીની સ્થિતિમાં વ્યક્તિ આવકના અભાવે પોતાની અને પોતાના કુટુંબની લધુતમ જરૂરિયાતો સંતોષી શકતો નથી.
- પરિણામે ગરીબીનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે.

➤ ભારતમાં વર્ષ 2011 સુધીમાં બેરોજગારીનો દર 9
ટકા જેટલો હતો. જે શ્રમ બ્યૂરો મુજબ 2013 –
14માં 4.9 ટકા જોવા મળ્યો હતો.

(2) ગરીબીનું સ્વરૂપ દર્શાવી ગરીબીનાં કારણો ચર્ચો.

➤ ગરીબીનો ખાલ ગુણાત્મક હોવાથી તેની વ્યાખ્યા આપવાનું મુશ્કેલ છે. ગરીબીનો અર્થ સમજવા માટે ગરીબી અંગેના આ બે ખાલો સમજવા જરૂરી છે : 1. નિરપેક્ષ ગરીબી અને 2. સાપેક્ષ ગરીબી.

1. નિરપેક્ષ ગરીબી :

➤ આવક, ખર્ચ કે વપરાશના નિર્ધારિત ધોરણને
આધારે નક્કી થતી ગરીબાઈને 'નિરપેક્ષ ગરીબી'
કહેવામાં આવે છે. નિરપેક્ષ ગરીબીને 'સંપૂર્ણ
ગરીબી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

➤ દેશમાં પ્રવર્તતી નિરપેક્ષ ગરીબીનું પ્રમાણ જાણવા
માટે વ્યક્તિને ખોરાક જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો
સંતોષવા માટે જે ખર્ચ કરવો પડે કે આવક મેળવવી
પડે તની લધુતમ સપાઠી નક્કી કરવામાં આવે છે.
આવી લધુતમ આવક, ખર્ચ કે જીવનધોરણની
નિશ્ચિત સપાઠીને ‘ગરીબીરેખા’ કહેવામાં આવે છે.

➤ જે લોકો ગરીબીરેખા તરીકે નિશ્ચિત કરાવેલી લધુતમ
સપાઠી કરતાં પણ ઓછી આવક મેળવતા હોય કે
તેટલો પણ ખર્ચ કરી શકતા ન હોય, તે
ગરીબીરેખાની નીચે જુવે છે એમ કહેવાય. આવા
લોકોને 'ગરીબો' તરીકે સ્પષ્ટપણે જુદા પાડી શકાય
છે અને દેશમાં તેમની સંખ્યા જાણી શકાય છે.

➤ ભારત જેવા દેશો માટે સાપેક્ષ ગરીબી કરતાં
નિરપેક્ષ ગરીબીનો ખ્યાલ વધુ બંધબેસતો અને
ઉપયોગી છે, કારણ કે સાપેક્ષ ગરીબી આવક અને
વપરાશની અસમાનતા દર્શાવે છે, જ્યારે નિરપેક્ષ
ગરીબી જીવનની ગુણવત્તાના ધોરણનો નિર્દેશ કરે
છે.

➢ ગરીબીની આંતરરાષ્ટ્રીય તુલના થઈ શકે તે માટે સમ-
ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત મુજબ વિશ્વના દેશો માટે
વિશ્વબેન્ક દ્વારા ન્યૂનતમ આવકનું ધોરણ નક્કી કરવામાં
આવ્યું છે. આ ધોરણ મુજબ જે વ્યક્તિની રોજની આવક
સમ-ખરીદશક્તિના ધોરણ મુજબ 2005માં 1.25 ડોલર
અને 2015માં 1.90 ડોલર કરતાં ઓછી હોય તે વ્યક્તિ
નિરપેક્ષ ગરીબ ગણાય છે.

➤ નિરપેક્ષ ગરીબીનું નિર્ધારણ ગરીબીરેખા દ્વારા થાય
છ. આ એક મનસ્વી રેખા છ. જો ગરીબીરેખા વધુ
પડતી નીચી સપાટીએ રહાય, તો ગરીબોની
સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જાય અને જો વધુ પડતી
ઉંચી સપાટીએ રહાય તો ગરીબોની સંખ્યા ઘણી
વધી જાય.

- જેમ કે, માસિક ₹ 150ની માથાઈઠ આવકને ગરીબીરેખા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો ગરીબોની જેટલી સંખ્યા થાય તેના કરતાં માસિક ₹ 200ની માથાઈઠ આવકની સપાટી સ્વીકારીએ તો ગરીબોની સંખ્યા વધી જાય.
- આવું ન્યૂનતમ ઘોરણ નક્કી કરવા માટે મોટા ભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓએ ખોરાકમાંથી મળતી ન્યૂનતમ કેલરીની જરૂરિયાતનું ઘોરણ સ્વીકાર્યું છે.

➤ કેલરી એ ખોરાકમાંથી શરીરને મળતી એક પ્રકારની કાર્યશક્તિનું માપ છે. કેલરીના ચોક્કસ તબીબી આંકને આધારે વ્યક્તિદીઠ કેલરીની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતનું સરેરાશ ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે છે. આટલી કેલરી મેળવવા માટેના ખર્ચને ન્યૂનતમ વપરાશખર્ચ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

➤ ભારતીય આયોજનપંચે ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે માથાઈદ
દૈનિક 2400 ક્લેરરી અને શહેરી વિસ્તારો માટે 2100
ક્લેરરીની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છ. આ
ન્યૂનતમ ક્લેરરી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેંદુલકર સમિતિએ
વર્ષ 2011 – 12 માટે ગ્રામ વિસ્તાર માટે માથાઈદ
માસિક ₹ 816 અને શહેરી વિસ્તાર માટે માથાઈદ
માસિક ₹ 1000નું ધોરણ નક્કી કર્યું છ.

- ન્યૂનતમ વપરાશખર્ચની આ સપાઠીને ગરીબીરેખા ગણી નિરપેક્ષ ગરીબી માપવામાં આવે છે.
- 2. સાપેક્ષ ગરીબી :
- સાપેક્ષ ગરીબી એટલે સમાજના અન્ય વર્ગની તુલનામાં અમુક એક વર્ગની ગરીબ હોવાની સ્થિતિ. ગરીબીના આ ઘ્યાલમાં સમાજના લિન્ન લિન્ન વર્ગની આવકની સપાઠીનો આધાર લઈ તેમની આર્થિક-સ્થિતિની તુલના કરવામાં આવે છે.

➤ જો કોઈ જીથ અન્ય વધુ આવક ધરાવનાર જીથ કરતાં ઓછી આવક મેળવતું હોય, તો તે સાપેક્ષ રીતે ગરીબ છે એમ કહેવાય. આ હકીકતને સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે જુદી જુદી ચાર વ્યક્તિઓની વાર્ષિક આવકની તુલના કરીએ. સાપેક્ષતાનો ખ્યાલ અન્ય સાથેની તુલના સાથે સંકળાયેલો છે.

➤ વ્યક્તિ

વાર્ષિક

આવક ₹

A

40,000

B

45,000

C

50,000

D

60,000

➤ આપેલ ક્રોષ્કમાં ચારેય વ્યક્તિઓની વાર્ષિક આવક સમાન નથી. જો C વ્યક્તિની આવકને ધ્યાનમાં લઈએ, તો તેની તુલનામાં A અને B વ્યક્તિઓની આવક ઓછી છે. તેથી C વ્યક્તિની તુલનામાં A અને B વ્યક્તિઓ ગરીબ કહેવાય, પરંતુ વ્યક્તિ D ગરીબ ન ગણાય. તે જ રીતે D વ્યક્તિની વાર્ષિક આવકની તુલનામાં A, B અને C એ ત્રણેય વ્યક્તિઓ ગરીબ કહેવાય.